

**HRONOGRAF DEN ÎNCEPUTUL LUMII (MS. 3517).
FRAGMENTUL DESPRE TRADUCEREA SEPTUAGINTEI,
CU TITLUL CĂRȚILOR PENTATEUHULUI ÎN EVREIEȘTE –
UN ALT ARGUMENT CĂ HRONOGRAFUL A FOST TRADUS
DE NICOLAE MILESCU SPĂTARUL***

MIOARA DRAGOMIR
Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
mioaradragomir_2006@yahoo.com

Abstract: The translator has made a deliberate and conscious selection between the fragment from Kigalas' chronicle, the main source of the translation of the *Chronicle from the Beginning of the World*, and the one from Dorotheos of Monemvasia's chronicle, the secondary source. He intentionally introduced into the Romanian translation the titles of the books in Hebrew, thus offering encyclopedic and, more specifically, philological information, which he considered very important. We consider that, at that time, when the Bible had not yet been translated, this scholar had already become familiar with the Hebrew titles of the books of the Pentateuch and, in general, with the text of the Bible. In addition, we have the confirmation that Nikolai Milescu Spathari has used a Latin source which had recently been translated after the Hebrew text. In these Latin sources, the titles also appear in Hebrew. What other scholar, apart from the one who had such close bonds with Bible translation and who, at the same time, had undisputed encyclopedic skills, could have chosen to take the Hebrew titles present in the Pentateuch from a secondary text, and not from the primary one, which he used in the translation of the *Chronicle*? Moreover, his personal and noteworthy comments regarding the value of the five books of the Bible which emphasize their profoundness, importance, and singularity in the history of humanity do not appear in the Greek chronographs that served as source texts for the Romanian version. At the same time, in the final part of the chapter, he explicitly mentions the fact that these books appear in the Bible, emphasizing, with a deeply religious sentiment and a metaphorical expression, the importance of the sacred text, which, in his opinion, has the supreme value as book of books, statements that do not appear in the Greek versions. In our opinion, these options of the translator – especially the introduction of the Hebrew titles – are highly suggestive and represent another argument for the idea that the *Chronicle* was translated

* “*Chronicle from the Beginning of the World*” (ms. 3517). Excerpts on the Translation of the Septuagint, with the Titles of the Books of the Pentateuch Penned in Hebrew – an a fortiori Argument that the Chronicle was Translated by Nikolai Milescu Spathari.

by a scholar who had great affinities with the text of the Bible, namely Nikolai Milescu Spathari.

Key-words: *Chronicle from the Beginning of the World*, Nikolai Milescu Spathari, *Bible*, translation.

1. Într-o carte dedicată acestei traduceri din epoca veche (Dragomir 2007a), am datat textul *Hronografului den începutul lumii* în intervalul 1658-1661, iar prototipul copiilor manuscrise cuprins în ms. 3517, pe care îl studiem, în perioada 1650-1672. Mare parte din *Hronograf* este redată în traducere liberă, adică textul românesc extinde sau contrage textele originare grecești. Fiind scrisă cu măiestrie, această traducere a putut fi luată drept o scriere originală chiar de un fin cunoscător al limbii vechi, cum era Eminescu (Ștefănescu 1942, p. 141, 173). Noi am scos la iveală mai multe diferențe semnificative față de textele grecești, care ne-au condus spre o ipoteză cu un mare grad de viabilitate în aflarea traducătorului acestui text¹. Studiul lexicului (Dragomir 2007b; 2007/2008; 2008; 2009; 2015), alături de aceste elemente, ne-au îndreptat de-a lungul timpului spre o serie de argumente de ordin filologic și lingvistic, care au întărit ipoteza noastră că textul a fost tradus de cărturarul moldovean Nicolae Milescu Spătarul.

2. Cercetătorii care au încercat să identifice textele grecești de pe care s-a făcut traducerea *Hronografului* – între care cel mai recent Paul Cernovodeanu – au arătat că traducătorul a avut în permanență ca reper cronograful lui Matheos Kigalas, *Νέα σύνοψις διαφορών ιστοριών ἀρχομένη ἀπό κτίσεως κόσμου...*, tipărit în anul 1650, la Veneția (KIGALAS)²: „Se poate ușor constata – după cum a demonstrat de altfel demult Demostene Russo – că [...] el [traducătorul]³ urmează destul de fidel textul foii de titlu a cronografului lui Cigala [...]” (Cernovodeanu 1998, p. LIII). Asemănările din foaia de titlu, continuă Cernovodeanu, arată că traducătorul „a tălmăcit doar cronograful lui Cigala; numai prin observațiile lor subtile, D. Russo și I. Ștefănescu au descoperit însă că în unele locuri – este drept, puține – traducătorul mai urmează și textul cronografului lui Dorotei al Monembasiei [...], constituind o tălmăcire din Cigala, contaminată, în unele părți, cu Dorotei” (*ibidem*, p. LIV). La acestea trebuie să adăugăm, însă, în același timp, că, așa cum arată Russo (1939, p. 88)⁴, Kigalas copiază în mare parte textul lui Dorotheos de Monemvasia, *Βιβλίον*

¹ Vezi Dragomir (2007a, p. 119-169), capitolul *Repere pentru stabilirea traducătorului*.

² Vezi Dragomir (2007a, p. 18-26), capitolul *Repere pentru datarea traducerii Hronografului și a ms. 3517*.

³ În opinia lui Gabriel Ștrempel, care a îngrijit ediția CRONOGRAF 1998, și a lui Paul Cernovodeanu, care a realizat *Studiul introductiv* al acestei ediții, traducătorul *Hronografului* este un trelitogofăt, Pătrașco Danovici.

⁴ „În aceste două cronografe găsim sute de pagini la fel, cuvânt cu cuvânt. Dar asemănarea cea mare între ele nu se datorește numai izvorului comun pe care îl utilizează amândoi. Cigala, desigur, a avut supt ochi și a utilizat cam fără jenă pe predecesorul său, deși tipărea un cronograf pentru a concura tipăritura lui Dorotei?”

ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας..., Veneția, 1631 (DOROTHEOS)⁵, de aceea multe pagini sunt asemănătoare.

3. Am analizat cu un alt prilej unul dintre pasajele pe care traducătorul le-a preluat din cronograful secundar de pe care a tradus, cel al lui Dorotheos de Monemvasia, redând în manieră proprie înșiruirea semnițurilor biblice care s-au adunat la construirea turnului lui Nevrod (Dragomir 2004). Acest pasaj, precum și fragmentul pe care îl vom discuta în continuare, indică faptul că tendința traducătorului este să preia informații de tip enciclopedic din DOROTHEOS; acestea le întregesc pe cele relatate în cronograful lui Kigalas, care a stat la baza traducerii. Astfel, în *Hronograf* este tradus un capitol în care se istorisește despre traducerea primelor cinci cărți din Biblie, numit *Împărăția lui Potolomeiu Filadelfie. Glava 68*. Capitolul se întinde pe circa patru foi *recto/ verso* și cuprinde următoarele momente: 1) prezentarea împăratului Ptolemeu ca mare iubitor de cărți și de oameni învățați, care a strâns în biblioteca Alexandriei patruzeci de mii de volume din diferite domenii; 2) dorința acestui împărat de a rămâne în istorie printr-un fapt deosebit și intenția de a construi, în acest sens, un grajd de cristal pentru cai împărătești; 3) sfătuindu-se cu înțelepții, aceștia îi spun că ceea ce îi va aduce într-adevăr renume veșnic va fi traducerea cărților pe care evreii le au de la „un dascal mare carele l-au chematu anume Moisaï” (f. 128^r); 4) prezentarea pe scurt a celor cinci cărți ale Pentateuhului, cu numele lor în ebraică; 5) împăratul trimite o scrisoare blândă evreilor, în care le cere să-i trimită cărțile; 6) scrisoarea de răspuns a evreilor, în care aceștia refuză: „avăm blăstăm de strămoșii noștri să nu dămu nice la o limbă streină și de altă leage cărțile carele sintu credința legii noastre” (f. 129^r); 7) după sfatul înțelepților, împăratul trimite evreilor „o scrisoare foarte cu laudă și cu groază” (f. 129^r); 8) evreii trimit cărțile care, fiind însă în ebraică, nu pot fi citite, de aceea împăratul scrie o a treia scrisoare și cere să i se trimită dascăli tălmaci; 9) evreii trimit șaptezeci de dascăli și fiecare este rânduit cu un dascăl elen în câte o „chilie”, unde primesc cele de trebuință și stau până termină de tradus, cu interdicție de a se întâlni, lucrând astfel: „Și spunea jidovul den cartea jidovască pre limbă elenească și scriia dascalul elenescu. Și nu să mai împreună nice jidovu cu jidovu, dascalu, nice elenu cu elenu, pînă nu s-au scrisu aceale cărți toate” (f. 130^r); 10) tălmacii evrei termină și, în drumul de întoarcere spre Ierusalim, Simeon le spune și celorlalți despre minunea nașterii Fiului lui Dumnezeu din fecioară, pe care o găsisse în cartea profetului Isaia; 11) Simeon nu se încrede și aruncă un inel în apă, invocând providența divină ca, dacă acel inel se va mai întoarce vreodată la el, atunci el să creadă; 12) inelul este găsit de niște pescari care îl duc la Simeon, iar acesta crede și, la patruzeci de zile după naștere, îl primește în brațe pe Hristos, după care – se spune – „cum grăi Simeon starețul acesta cuvântu, cum s-au făcut țărână, acolo, pre locu” (f. 131^r); 13) Ptolemeu se săvârșește, „și-ș lăsa nume mare pre urmă și laudă

⁵ Noi am consultat o ediție din 1752, tipărită tot la Veneția, care se află la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” din Iași.

de cătră toate limbile” (f. 131^r) prin faptul că a determinat sub împărăția lui traducerea primelor cinci cărți din Biblie.

4. În KIGALAS, textul de bază de pe care s-a realizat traducerea, titlul cărților evreilor, care nu sunt altceva decât cărțile Pentateuhului, este în grecește, așa cum este scrisă toată cartea. Totuși, în traducerea *Hronografului*, titlurile sunt prezentate în evreiește, chiar fără a mai fi amintite și în limba greacă, și sunt urmate de o scurtă descriere a conținutului:

Împărate, să știi măriia ta că sintu la Ierusalim un fealiu de oameni ce să cheamă ovreai. Această săminție de oameni au avut un dascal mare carele l-au chematu anume Moisaî. Ș-au fostu de multu acel om foarte, că vor hi de atunce pînă pre acmu 1800 de ai. De ce, acel dascal mare a lor, Moisei, le au lăsat la moartea lui 5 cărți foarte scumpe și adînci, cît nu mai sint nici la o limbă cărți ca acelea, în toată lumea. Și să cheamă aceste cărți în limba ovreiască așa: ceea dentîiu, *Veresiftu*, carea spune cum au făcut întîiu Dumnădzău ceriul și pămîntul și cum s-au făcut toate lucrurile lumii și toată lumea. Iară a doa carte să cheamă *Uelesămoftu*. Aceaea spune în ce chip au ieșit jidovii den robie de la Eghipet și cum au îmblat pren pustiiu. Al treilea carte să cheamă *Uaicra* și spune și aceaea pentru preoția lor. A patra carte să cheamă *Uaiedaviru* și spune pentru cum au numărat Moisiu pre toate sămințiile jidovești, dacă i-au scos den robie. Iară cea mai de-apoi, a cincea, să cheamă *Eleadevarim* și spune pre cît au scris Moisiu în ceale patru cărți, le mai răspunde al doilea rîndu. Aceastea cărți sint la jidovi, împărate, și ș-altele pe lîngă aceastea, foarte de treabă”. (f. 128^r)

De ce a scris traducătorul *Hronografului* titlurile primelor cinci cărți biblice în evreiește și cum a ajuns să facă această alegere? Cernovodeanu (1998, p. LVI) spune că și această glavă este tradusă tot după cronograful principal, al lui Kigalas, și este adevărat. Totuși, confruntând textul românesc cu cel din DOROTHEOS, p. 113, am constatat că în acest loc traducătorul a urmat informația din acest cronograf, pe care, într-adevăr, îl folosește rar:

Ἐκεῖνος γοῦν ὁ Μωϋσῆς τοὺς ἐπαρέδοκε πέντε βιβλία, ὡσαν τὰ λέγουσιν αὐτοί. Καὶ τὸ μὴν ἓνα τὸ λέγουσιν Βερεσηθή, ἤγουν Γενέσιν, ὅτι διηγείται ἐκεῖνο τὸ βιβλίον, πῶς ἐγνηθήσαν ἐξ ἀρχῆς οἱ ἄνθρωποι. τὸ δὲ δεύτερον τὸ λέγουσιν Οὐελλεσεμῶθ, δηλονότι Ἔξοδον, ὅτι διηγείται ἐκεῖνο τὸ βιβλίον, πῶς εὐγήκαν αὐτοὶ οἱ Ἑβραῖοι ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Τὸ δὲ τρίτον τὸ λέγουσιν, Οὐαίρᾶ, τουτ ἔστι Λευιτικόν, ὅτι ἐξηγείται δια τὴν Ἰερωσήνη. Το δὲ τέταρτον τὸ λέγουσιν, Οὐαίεδαβήρ, ἤγουν Ἄριθμοὶ, ὅτι διηγείται ἐκεῖνος ὁ Μωϋσῆς πῶς [...] δύο χρόνους, ἀφοῦ εὐγήκαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, ἐμέτρησε πᾶσαν φυλὴν, καὶ σπῆτι τῶν Ἑβραίων. Τὸ δὲ πέμπτον τὸ λέγουσιν, Ἐλλεαδεβαρέιν, τουτέστι Δευτερονόμιον, ὅτι ὅσα ἔγραψε, καὶ εἶπεν ἐκεῖνος ὁ Μωϋσῆς, ἐκεῖ, εἰς αὐτὸ τὸ βιβλίον τὰ δευτερολέγει. Ἀυτὰ τὰ βιβλία, καὶ ἄλλα ἔχει αὐτὸ τὸ γήνος, πλὴν εἶναι εἰς ἑβραϊκὴν γλῶτταν, καὶ εἰς ἑβραϊκὰ γράμματα [car. Θάνατος Πτολεμαίου. Βασιλεία Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου]

[Deci acel Moise le-a lăsat cinci cărți, după cum spun ei. Și prima se numește *Beresit*, adică *Geneza*, căci acea carte descrie cum s-au făcut la început oamenii. Cea de a doua carte, *Șemoth*, adică *Ieșirea*, căci acea carte vorbește despre cum au ieșit acești evrei din Egipt. A treia se cheamă *Vaicra*, adică *Leviticul*, căci explică despre sfințenie. A patra se cheamă *Bamidbar*, adică *Numerele*, căci spune acel Moisi cum [...] doi ani, dacă au

ieșit din Egipt, a numărat fiecare seminție și casă a evreilor. A cincea se cheamă *Devarim*, adică *Deuteronomul*, căci toate câte le scrie și spune acel Moise, acolo, în acea carte le spune a doua oară. Aceste cărți și altele au acest neam, dar sunt în limba ebraică și cu litere ebraice.]

Pentru comparație, prezentăm textul corespondent din KIGALAS, p. 237:

Εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ εἶναι ἕνα γένος ὁποῦ λέγονται Ἑβραῖοι. Οἱ ὁποῖοι εἶχον ἕνα μέγα ἄνθρωπον διὰ διδάσκαλόν τους, τὸ ὄνομάτου Μωϋσῆν. Θέλουν ἦσθαι ἀπὸ τότε ἕως τῶρα χίλιοι ὀκτακόσιοι χρόνοι. Ὁ ὁποῖος Μωϋσῆς τοὺς ἐπαράδωσεν πέντε βιβλία. Τὸ πρῶτον λέγεται Γενέσις, καὶ διαλαμβάνω τὴν πλάσιν τοῦ κόσμου ὅλου, τῶν ἀνθρώπων. Τὸ δεύτερον λέγεται Ἔξοδος. Διότι διηγείται τὸν τρόπον τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Τὸ τρίτον λέγεται Λευιτικόν. Ὅτι ἐξεῖγαι περὶ Ἱερωσύνης. Τὸ τέταρτον λέγεται Ἀριθμὸς, περιέχει τὸν μετρίμων ὁποῦ ἔκαμην ὁ Μωϋσῆς εἰς πᾶσαν φυλὴν, καὶ σπήτη τῶν Ἑβραίων. Τὸ πέμπτον λέγεται Δευτερονόμιον. Διότι ὅσα ἔγραψε, καὶ ἔπιεν εἰς τὰ τέσσαρα βιβλία, τὰ δεύτερολέγει. Αὐτὰ τὰ βιβλία, καὶ ἄλλα πολλὰ ὠφέλιμα ἔχει τὸ γένος τῶν Ἑβραίων.

[În Ierusalim este un neam care se numește evrei. Aceștia au avut un mare om drept dascăl, numit Moise. Sunt de atunci o mie opt sute de ani. Acest Moise le-a lăsat moștenire cinci cărți. Prima se numește *Geneza* și prezintă facerea întregii lumii, a oamenilor. A doua se numește *Ieșirea*. Căci vorbește despre modul eliberării evreilor din Egipt. A treia se numește *Leviticul*. Căci explică sfințenia. A patra se numește *Numerele*, cuprinde numărarea pe care a făcut-o Moisi fiecărei seminții și case a evreilor. A cincea se numește *Deuteronomul*. Căci câte sunt scrise și spuse în aceste patru cărți, le spune din nou. Aceste cărți și altele importante are neamul evreilor.]

Pentru noi este clar că traducătorul a făcut o alegere voită și conștientă între fragmentul din cronograful lui Kigalas și cel din cronograful lui Dorotheos de Monemvasia. Stilul său de a traduce este unul cu glose și explicații prin sinonime, acolo unde apar informații sau cuvinte pe care le consideră necunoscute. În general, în redarea textului în românește, acest cărturar este foarte atent și pare că veghează ca ceea ce scrie să fie cât mai limpede, pe înțelesul contemporanilor și al cititorilor de peste secole. Chiar dacă a avut și alternativa de a prelua titlurile Pentateuhului în grecește sau în slavonă, cum întâlnim în alte locuri în *Hronograf*⁶, traducătorul a introdus în mod voit în acest loc în textul traducerii titlul cărților în limba ebraică. Este ca și cum a folosit momentul pentru a introduce o nouă informație, și nu una oarecare, ci una la care ținea. Credem că în acea vreme, când Biblia nu era încă tradusă, acest cărturar era deja familiarizat cu titlurile evreiești ale cărților Pentateuhului și cu textul Bibliei în general. În prefața MS. 4389 se spune că una din surse a fost „și izvodul lătinesc, care au fost tipărit în cetatea Antverpiei” (MLD, vol. I, p. 165), pe care, desigur, îl va fi avut la îndemână și Nicolae Milescu Spătarul și, așezându-l între surse, l-a consultat când a tradus Biblia (Cândea 1979,

⁶ De exemplu, titlul cărții *Facerea* apare în contextele: „În ce chip dzice la Bitie la pisanie în 2 glave” (f. 525^v); „Marele Moisi și bogovidițu scrie pentru zidirea lumii cum o au zidit Dumnădzău în luna de-nțiu și în dzua întiu întru carea dzi ceriul și pământul se feaceră, precum scrie la Bitie (Facerea), la cnigă” (f. 539^r).

p. 118-119). În *Cuvîntu înainte...* din MS. 45, făcându-se referire la sursele pe care le-a avut Milescu în față, se zice: „pre lângă izvodul acesta au avut și izvodul slovenescu și letenește și au avut și alt izvod letenescu, ce au fost scos de curând den limba jidovească, adecă den izvod jidovescu, așa scrie el la predosloviiia lui” (MLD, vol. I, p. 157). Deci avem mărturia că Nicolae Milescu Spătarul a folosit un izvod latinesc care tocmai fusese tradus după cel evreiesc. Or, în aceste surse latinești, titlurile apar și în limba ebraică. Tot din ebraică au fost preluate din izvodul latinesc de la Anvers, 1565⁷, și în MS. 4389, unde se specifică faptul că titlurile sunt și în „ovreiște”. În *Hronograf*, titlurile în ebraică sunt preluate cu fonetica grecească din cronograful lui Dorotheos de Monemvasia și sunt scrise cu o fonetică a limbii române din epoca veche, în care litera θ este redată cu influență slavonă, -ft-, în loc de th, astfel: pentru *Geneză* – *Veresiftu* – Βερεσηθή (Bereșit, „La început...”), în MS. 4389 – *Bérezit*⁸; pentru *Ieșirea* – *Uelesămoftu* – Ούελλεσεμóθ (Șemot „[Acestea sunt] numele...”, în MS. 4389 – *Veelle semótă*⁹; pentru *Levitic* – *Uaicra* – Ούαίτρά¹⁰ (Vaicra, „El [Dumnezeu] a numit...”), în MS. 4389 – *Vaicra*¹¹; pentru *Numere* – *Uaiedaviru* – Ούάιεδάβήρ (Bamidbar, „În deșert...”), în MS. 4389 – *Voierdarbeer*¹²; pentru *Deuteronom* – *Eleadevarim* – Έλλεαδεβαρείν¹³ (Devarim, „Cuvintele”)¹⁴, în MS. 4389 – *Elle Haddebarimă*¹⁵.

Se naște de la sine întrebarea: care alt cărturar, în afară de cel care va fi avut o legătură atât de strânsă cu traducerea Bibliei și care, în același timp, avea înclinații enciclopedice de necontestat¹⁶, va fi ales să preia titlurile *Pentateuhului* și în ebraică dintr-un text secundar, și nu din cel de bază, pe care îl folosea în traducerea *Hronografului*? Pentru noi, această opțiune este cât se poate de semnificativă și reprezintă un alt argument că *Hronograful* a fost tradus de Nicolae Milescu Spătarul. Confruntând traducerea acestei glave cu textul grecesc, am observat o seamă de diferențe care vorbesc, cum am arătat, despre cunoștințele traducătorului, dar și despre raportul său cu Biblia și, în același timp, despre sentimentul său religios, care se evidențiază în unele nuanțe de implicare în relația spirituală cu textul sacru. Astfel, el comentează într-un mod personal și foarte participativ valoarea celor cinci cărți ale Bibliei, accentuând profunzimea, importanța și unicitatea lor în istoria

⁷ *Biblia ad Vetustissima exemplaria castigata* [...], Antwerpiae ex officina Christophori Plantini, 1565.

⁸ Vezi MLD, vol. I, p. 167.

⁹ Vezi MLD, vol. II, p. 81.

¹⁰ În ediția consultată de noi nu apare și litera *é* în acest titlu.

¹¹ Vezi MLD, vol. III, p. 69.

¹² Vezi MLD, vol. IV, p. 73.

¹³ În această ediție, titlul este scris cu *v*, nu cu *μ*, la sfârșit.

¹⁴ Mulțumim, pentru titlurile în evreiește și pentru informațiile cu privire la explicarea lor, părintelui Cătălin Vatamanu de la Facultatea de Teologie Ortodoxă „D. Stăniloae” (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”).

¹⁵ Vezi MLD, vol. V, p. 103.

¹⁶ Vezi și Mihail (2009, p. 41-63), capitolul *Un encyclopédiste du XVIIe siècle*.

umanității: „De ce, acel dascal mare a lor, Moisei, le au lăsat la moartea lui 5 cărți foarte scumpe și adânci, cât nu mai sint nici la o limbă cărți ca acelea, în toată lumea”. Aceste gânduri nu se regăsesc în niciunul din cele două cronografe grecești. Pasajul apare astfel în KIGALAS, p. 237: ὁ ὁποῖος Μωϋσῆς τοὺς ἐπαράδωσεν πέντε βιβλία [= Care Moise le-a încredințat cinci cărți], iar în cel al lui Dorotheos de Monemvasia aproximativ la fel ca în KIGALAS, p. 113: Ἐκεῖνος γοῦν ὁ Μωϋσῆς τοὺς ἐπαρέδοκε πέντε βιβλία, ὡσαν τὰ λέγουν αὐτοί [= Deci acel Moise le-a dat cinci cărți, după cum spun aceștia]. De asemenea, în finalul glavei, traducătorul vorbește explicit despre faptul că aceste cărți sunt din cartea Biblicii, accentuând cu un profund sentiment religios și cu o exprimare metaforică asupra importanței textului sacru, pe care îl vede de o valoare supremă, de carte a cărților: „Iară Potolomeiu împărat, dac-au scosu acel visteariu mari și bogat și nesăvîrșit în veaci, care ieste *Bibliia, rădăcina și începutul tuturor cărților*, le au trimis pren toată lumea. Și-s lăsa nume mare pre urmă și laudă de cătră toate limbile” (f. 131r). În cronograful lui Dorotheos, acest pasaj nu are echivalent, iar KIGALAS (p. 240) exprimă mult mai pe scurt ideile despre importanța *Bibliei*, prin două epitete: Ὁ δε βασιλεὺς Πτολεμαῖος, μετὰ πολλὴν καιρὸν, ἀσθενήσαν, καὶ αὐτὸς, ὡς ἄνθρωπος ἀπέθανε, καὶ ἀφήκεν τοῦτο τὸ θεάρεστον καὶ ἐξαιρετόν ἔργον εἰς τὸν κόσμον εἰς αἰτίδιον μνήμην καὶ ἐνθύμησίν του αἰώνιον [= Împăratul Ptolemeu, după mult timp, s-a îmbolnăvit și el, ca un om, a murit și a lăsat acest plăcut lui Dumnezeu și excepțional lucru în lume, spre pururea aducere aminte și în amintire în vecii vecilor].

Nicolae Milescu Spătarul are aprecieri de etimologie și chiar o concepție despre ierarhizarea limbilor ebraică, greacă și latină, care apar în *Cartea cu multe întrebări...*¹⁷. Aceste intervenții îi aparțin, căci în textul grecesc ele nu apar: „*Dumnezeu* să zice pre limba grecească *Theos*, iară pre limba letenească *Deus*, iară rumânește să cheamă *Dumnezeu*, care nume iaste luat de la letinie, în ce chip și mai jumătate de limbă rumânească luată de la letini, letinii iară au luat de la greci, că după limba ijdovească, cea grecească-elinească iaste, adecă cela ci vede toate și iarăși *Theos* să înțelege sîrguitor, adecă cela ci sîrguiaște și să află în toată lumea” (p. 66 și 68). Textul corespondent în limba greacă este: Θεὸς λέγεται ἀπὸ τοῦ θεωρεῖν τὰ πάντα, οἶονεὶ θεωρὸς καὶ Θεός, ἧγουν θεατῆς πάντων. Καὶ πάλιν Θεὸς λέγεται ἀπὸ τοῦ θέειν καὶ τρέχειν νοητῶς ἀχρόνως τὰ πάντα. Ὁ γὰρ Θεὸς ἀεὶ πανταχοῦ πάρεστιν (p. 66 și 68).

5. Trebuie să atragem atenția și asupra faptului că traducătorul a redat cu mare atenție termeni care intră tot în sfera semantică religioasă. Unul dintre aceștia este ἀλλόφυλος care în alte contexte are semnificația ‘(persoană) de alt neam decât cel evreiesc’ și fie este preluat ca neologism, *alofil*¹⁸, fie este redat prin slavonismul

¹⁷ Vezi textul în MILESCU, M.

¹⁸ Cuvântul a fost preluat ca atare în contextele: „Să nu să mai clătească nici unul den loc pînă nu-i va sfîrși de tăiat pre toți alofilii” (f. 49r); „Era Solomon tuturor împăraților împărat, cît ținea de la apa Efratului pînă în pămîntul alofililor” (f. 76r, cf. și f. 57r, f. 58r, f. 59v).

*inoplemeneaf*¹⁹, fie este redat prin calcul *alte săminții*²⁰. Însă în contextul în discuție, „în ce chip să dăm noi cărțile legii noastre și-a credinții noastre, să între pre mâna unui om *de altă lege*” (f. 128^v), nu este redat prin niciuna din aceste modalități, ci prin traducere propriu-zisă, *de altă lege*, în care termenul grecesc este perceput corect, cu o restricție semantică, cu semnificația ‘(personă) de altă religie decât cea iudaică’: διατι νὰ δώσομην ἐνὸς ἄλλοφύλου καὶ ξένου τὰ βιβλία τῆς πίστεως μας (KIGALAS, p. 238) [= Pentru ce să dăm noi unuia de altă lege și străin cărțile credinței noastre?]. În alt loc, un termen din sfera religioasă este redat prin unul din sfera laică. În pasajul ἡμεῖς ἔχομην κατάραν ἄπο τοῦς προφήτας νὰ μὴν τὰ δώσομην εἰς ἄλλο ἔθνος (KIGALAS, p. 238), care apare și în DOROTHEOS, p. 114 [= Noi avem blestem din partea profeților să nu le dăm [cărțile] altui neam], termenul προφήτας este tradus prin *strămoșii*, iar sintagma ἄλλος ἔθνος este redată tot prin implicare în religios, *o limbă streină și de altă lege*. „la legea noastră iește foarte o legătură tare și avăm blăstăm de *strămoșii* noștri să nu dăm nice la o limbă streină și de altă lege cărțile carele sintu credința legii noastre” (f. 129^r).

Cunoașterea Bibliei reiese și din textul scrisorii în care împăratul formulează amenințări către evrei, amintindu-le momentul distrugerii Ierusalimului de către Nabucodonosor. Invocarea acestui moment nu se află în niciunul din cele două cronografe grecești, ci aparține traducătorului. De asemenea, subliniem faptul că fragmentul este mai expresiv în traducerea românească decât în cronografele grecești, este redat într-un mod participativ, cu amintirea acestui moment din istoria evreilor și cu folosirea expresiei *să nu vă paie șagă*, precum și combinarea lor cu expresia *a face cenușă*, ce arată un grad paroxistic al acțiunii: „De mă veț mîniia, mă voi scula însumi cu toată putearea mea și voi veni asupra voastră și *nu voi lăsa nice cenușe de voi. Mai rău voi să vă potopăscu încă decât Navuhodonosor împărat. Aceasta v-am scris și să nu vă paie șagă*” (f. 129^v); cf. KIGALAS, p. 238: Θέλω ἔλθῃ κατὰ πάνω σας, καὶ ὄλους θέλω καταλύσῃ με τὸ σπαθῆ, καὶ τὴν χώραν σας θέλω κατακαύσῃ. Κάμετε γοῦν εἴτε θέλετε [= Vreau să vin asupra voastră și pe toți vă voi distruge cu sabia și țara voastră o voi arde cu totul. Faceți, deci, cum credeți]; în DOROTHEOS, p. 114, textul este diferit: Μὴν θέλεται γοῦν, νὰ κάμετε νὰ θυμωθῶ [...] καὶ τὸ κάστρον σας θέλω νὰ τὸ κάψω [= Deci să nu cumva să vreți să faceți să mă supăr [...] și cetatea voastră vreau să o ard].

6. În această glavă există mai multe diferențe față de textele grecești, dintre care continuăm să le redăm pe cele mai importante, pentru a constata încă o dată maniera liberă de traducere a *Hronografului* și suplețea exprimării.

¹⁹ În această modalitate este tradus în contextele: „Dusu-m-am la cetatea a inoplemeneaf și vădzuiu o față de a lor foarte frumoasă” (f. 55^v); „Acela va izbăvi pre dînsi de supt mîna altor săminții, cum să chiamă inoplemeneaf” (f. 61^r, cf. și f. 56^v, f. 58^r, f. 65^v ș.a.).

²⁰ Această situație se află în contextele: „În toată vremea avea nevoie mare despre alte săminții” (f. 50^v); „Și să mirară alte siminții cum vor faci să fure cuvântu cu înșelăciune” (f. 56^r); „Cerșură alte săminții vierșunul” (f. 56^v, cf. și f. 57^r; f. 58^r).

a) Un fragment care nu apare nici în KIGALAS, nici în DOROTHEOS cuprinde momentele 12 și 13 din cele enumerate mai sus, ce compun capitoul (glava) care vorbește despre traducerea *Septuagintei*, adică fragmentul despre inelul preotului Simeon:

Iară încă Simeon, nice așa nu să-ncredea, ce odată ș-au aruncatu un inelu a lui într-o apă și dzisă: „De-mi va mai veni acest inel la mână, iară eu voi creade că va naște Dumnădzău den fată curată”. Și s-au dus la chilie-ș. Iară ce vru Dumnădzău, gonindu niște păscari peaște, au prinsu și pre peaștele cela ce au fostu înghițit inelul lui Simeon ș-au dus poclon preotului Simeon păscarii dentr-acelel peaște. Căce că era obicină la Leagea Veache, den ce avea omul și den ce-i era agonisita lui, făcea parte preotului, den dzeace unu. De ce așa au făcut parte și dentr-acelel peaște ș-au dus lui Simeon, că era preot la Ierusalim. Iară cîndu au spintecatu poslușnicul lui Simeon peștii, au găsit inelul lui Simeon într-un peaște și l-au dus de l-au arătat lui Simeon. Iară Simeon atunce credzu adevărat că va naște Dumnădzău den Preacurata și dzisă și elu: „Pînă nu-l voi vedea cu ochi miei și să-l apuc în mînule meale, să nu gustu de moarte, cum mi-au dzis glas den ceriu”. (f. 130^v)

b) Dacă titlurile în evreiește sunt preluate din DOROTHEOS, adresarea împăratului către evrei în scrisori este preluată din KIGALAS: „Potolomeiu, marele împăratu a tot răsăritul, scris-am cătră voi” (f. 128^v); „Potolomeiu, marele împăratu a tot răsăritul, scriu cătră voi” (f. 129^v); „Potolomeiu, marele împărat a toată țara Eghipetului și a tot răsăritul, scris-am cătră voi” (f. 129^v), cf. KIGALS, p. 237, 238 și 239: Πτολεμαῖος, ὁ μέγας βασιλεὺς τῆς Ἀνατολῆς, πρὸς ἑσῶς [= Ptolemeu, marele împărat al Răsăritului]; cf. DOROTHEOS, p. 113 (și de două ori la p. 114): Πτολεμαῖος, ὁ μέγας βασιλεὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως [= Ptolemeu, marele împărat al Răsăritului și al Apusului].

c) Formulele de urare din scrisori sunt adaptate la sistemul românesc: în prima scrisoare – „scrisu-v-am pace și sănătate” (f. 128^v) corespunde în KIGALAS, p. 237 și în DOROTHEOS, p. 113 verbului χαίρετε (literal ‘bucurați-vă’); formula din final „să fiț sănătoș” (f. 128^v) redă verbul ὑγιαίνετε din KIGALAS, p. 238 și DOROTHEOS, p. 113; în a treia scrisoare – „Potolomeiu, marele împărat a toată țara Eghipetului și a tot răsăritul, scris-am cătră voi, jidovilor, și ucenicii lui Moisaî prorocu, *pace și vă mulțămăscu de bine*” (f. 129^v), în KIGALAS, p. 239 și DOROTHEOS, p. 114, acestui pasaj îi corespunde verbul χαίρετε.

d) În textul care vorbește despre trimiterea cărților de către evrei, sub amenințare, după scrisoarea în care împăratul s-a arătat supărat, se exprimă această stare printr-o expresie și printr-o locuțiune adverbială expresivă: „cu voie și fără voie, au scos cărțile și numai ce le-au trimis și fără voia loru” (f. 129^v); se redă din KIGALAS, p. 238, un gerunziu negativ al verbului *a vrea* – οἱ ἔβραῖοι [...] καὶ μὴν θέλοντες ἔστειλάν του τὰ βιβλία [= Evreii [...] și nevrînd i-au trimis cărțile], iar din DOROTHEOS, p. 114, se redă un adverb cu sensul ‘forțat, cu forța, silnic’: καὶ στανικῶς τοὺς ἔστειλαν τὰ καλὰ βιβλία [= Și silnic i-au trimis acele cărți bune].

e) Fragmentul metaforic în care împăratul arată că nu pot fi citite cărțile în ebraică și cere tâlmaci este tradus mai elaborat și, în același timp, mai explicativ,

păstrând tot registrul metaforic: „Numai ce folos ieste unii grădine frumoasă cu de toate florile și ieste lăcătuită, de nime nu să poate întinde măcară pentru o floare. Sau ce folos este unii fintîni // f. 130^r reace și dulce și îngrădită și pecetluită. Așea să potrivăscu și cărțile carele mi-ați trimis, că le căutăm cu ochii și nu știm ce sintu într-însăle”; textul corespondent din KIGALAS, p. 238 este: Χαίρετε. Ἐνα περιβόλη ὀποῦ εἶναι σφαλισμήνον, καὶ μία βρύσις ὀποῦ εἶναι σφαλισμήνη, τι τὸ ὄφελός τους. οὕτως τὰ βιβλία ὀποῦ μοῦ ἐστείλετε, ὡσὼν εἶναι ἀσφαλισμήνα, καὶ κρυμμήνα, οὕτως τὰ ψηφῶ [= Bucurați-vă. O grădină care este închisă și un izvor care este închis, ce folos de ele? Așa și cărțile pe care mi le-ați trimis, atîta timp cît sunt închise și ascunse, nu le pot lua seamă]; în DOROTHEOS, p. 114: Ἐνα περιβόλη νὰ εἶναι σφαλισμήνον, καὶ μία κρύφα βρύσις νὰ εἶναι σκεπασμήνη, τι ὄφελός ἔχουσιν; οὕτω καὶ τὰ βιβλία ὀποῦ μοῦ ἐστείλετε, ὡσὼν νὰ εἶναι σφαλισμήνα, καὶ κεκρομμήνα, οὕτως τὰ ἔχω [= O grădină care este închisă și un izvor care este acoperit, ce folos au? Așa și cărțile pe care mi le-ați trimis, atîta timp cît sunt închise și ascunse, dacă le am, ce să fac cu ele?].

g) Foarte interesant este și faptul că răspunsul lui Simeon, în momentul în care îl primește în brațe pe Hristos prunc, este tradus în slavonă, așa cum procedează traducătorul în mai multe locuri când este vorba de texte cunoscute în biserică sau în Biblie: „Atunce l-au priimit Simeon în brațele sale și-l vădzu cu ochii săi și dzisă: „Nea optuștaeși raba svoetvoecod poglaglu tvoiu” [= Acum slobozește pe robul tău în pace, după cuvîntul tău²¹]. În KIGALAS, p. 239-240 și în DOROTHEOS, p. 115, textul corespondent este: Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλον σου Δέσποτα κατὰ τὸ ρῆμα σου ἐν εἰρήνην.

7. Din cele analizate aici, rezultă că, pe de o parte, traducătorul *Hronografului* avea o legătură strânsă cu textul Bibliei, pe care îl cunoștea foarte bine și căruia îi știa valoarea spirituală, iar pe de altă parte, că acesta avea tendința de a aduna informații de ordin enciclopedic, precum selectarea titlurilor cărților *Pentateubului* în evreiește din sursele folosite, deși ele erau cunoscute în epocă în slavonă, iar traducătorul le știa cu siguranță și în greacă.

Fragmentele din celelalte categorii pe care le-am confruntat cu textele grecești vorbesc încă o dată despre maniera în care a fost tradus *Hronograful* de un cărturar care avea între trăsăturile spirituale și pe cele aflate din analiza din această lucrare și care confirmă încă o dată că acesta este Nicolae Milescu Spătarul, cărturar având strânse legături cu Biblia, ca unul care a fost și traducătorul textului sacru în limba română.

²¹ Traducerea este dată după CRONOGRAF 1998, în care este editat ms. 86, o copie foarte apropiată de pe ms. prototip 3517, pe care îl studiem.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- CRONOGRAF 1998 = *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Gabriel Ștrempel, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, București, Editura Minerva, vol. I, 1998, vol. II, 1999.
- DOROTHEOS = Δοροθέος τῆς Μονεμβάσιας, *Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας...*, Veneția, 1631 [am consultat ediția tipărită la Veneția, în 1752].
- KIGALAS = Ματθῆος Κιγάλας, *Νέα σύνοψις διαφορῶν ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου...*, Veneția, 1650.
- MILESCU, M. = Milescu Spătarul, Nicolae, *Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, în *Manual sau steaua Orientului strălucind Occidentului*, ediție îngrijită, introducere, tabel bibliografic, text stabilit, traducerea textului latin, note și comentarii de Traian S. Diaconescu, Iași, Institutul European, 1997.
- MLD = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, seria veche și seria nouă, vol. I-XXV, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1998-2015.
- MS. 4389 = Biblioteca Academiei Române, ms. nr. 4389, în MLD.
- MS. 45 = Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, ms. nr. 45, în MLD.

B. Literatură secundară

- Cândea, Virgil, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.
- Paul Cernovodeanu, *Sudiu introductiv*, în *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Gabriel Ștrempel, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, București, Editura Minerva, vol. I, 1998, vol. II, 1999.
- Dragomir, Mioara, *O atestare necunoscută a etnonimului „cuțovlab”*, în *„Hronograful den începutul lumii”*, în *Spațiul lingvistic și literar românesc din perspectiva integrării europene*, Iași, Editura Alfa, 2004, p. 117-123.
- Dragomir, Mioara, *Hronograf den începutul lumii (ms. 3517). Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas, 2007 (= 2007a).
- Dragomir, Mioara, *Calcurile de structură în „Hronograful den începutul lumii” (ms. 3517) ca argument în identificarea traducătorului*, în *Limba română – stadiul actual al cercetării – Actele celui de-al VI-lea Colocviu al Catedrei de limba română (29-30 noiembrie 2006)*, București, Editura Universității din București, 2007, p. 665-675 (= 2007b).
- Dragomir, Mioara, *Elementul latin în Hronograful den începutul lumii. Noi argumente în sprijinul paternității lui Nicolae Milescu Spătarul*, în *„Analele Universității «Ștefan cel Mare», Seria Filologie, A. Lingvistică”*, XIV, 2008, 1, p. 83-110.
- Dragomir, Mioara, *Analiza semantică și etimologică a unor cuvinte din „Hronograful den începutul lumii” (ms. 3517). Noi argumente în susținerea paternității lui Nicolae Milescu Spătarul*, în *„Anuar de Lingvistică și Istorie literară”*, XLVII–XLVIII (2007/2008), București, Editura Academiei, p. 67-101.
- Dragomir, Mioara, *Nicolae Milescu Spătarul, le traducteur de la Chronique dès le commencement du monde. Nouveaux arguments*, în vol. *Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains*, Institutul de Studii Sud-Est Europene/ Biblioteca Mitropolitană din București, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2009, p. 187-218.

- Dragomir, Mioara, *Noi date despre traducătorul Hronografului den începutul lumii (ms. 3517) – toponimele compuse cu termenii grada (градъ) și polis (πόλις)*, în „Philologica Jassyensia”, XI, 2015, 2 (22), p. 47-55.
- Mihail, Zamfira, *Nicolae le Spathaire Milesco à travers ses manuscrits*, București, Editura Academiei Române, 2009.
- Russo, Demostene, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol I”, 1939.
- Ștefănescu, Iulian, *Cronografele românești: tipul Danovici. Partea I*, în *Opere istorice*, ediție îngrijită de D. Bodin, prefață de Constantin C. Giurescu, București, Biblioteca „Revistei istorice române”, 1942, p. 111-187.